

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Poezijos ištarmės

2013-06-07

ŽURNALAS: LITERATŪRA IR MENAS

TEMA: Poezijos pavasaris

AUTORIUS: Viktorija Daujotytė

DATA: 2013-06

Poezijos ištarmės

Viktorija Daujotytė

Gegužės 30 d. Rašytojų sąjungoje įvyko tradiciškai „Poezijos pavasario“ metu rengiama konferencija. Lietuvos ir užsienio šalių poetai, literatūrologai šįkart diskutavo tema „Poezija – mano tarmė“. Konferencijoje pasisakė prof. Viktorija Daujotytė, dr. Elena Baliutytė, Erika Drungytė, Paskalis Riou (Prancūzija), Rozalie Hirs (Olandija), Heather Thomas (JAV) ir kiti. Publikuojame kai kuriuos pranešimus.

Poezijos pavasario konferencija: V. Sventickas, V. Daujotytė ir V. Braziūnas. Astridos Petraitytės nuotrauka

Tik poetai gali sakyti: poezija – mano tarmė; ir toks pasakymas reiškia poetinę ištarmę. Ištarmę to, kas poeto susirenkama iš bendrųjų kurios nors kalbos išteklių, kas ištariama balso atskirumu. Tai perkeltinė tarmės prasmė. Bet perkelta iš gyvo šio žodžio lizdo, aptinkamo jau lietuvių kalbos paminkluose, Konstantino Sirvydo žodyne: *žodis, kalba, žadas, tarmė*. Dabartine reikšme *tarmė* pradėta vartoti XIX amžiuje, vystantis kalbos mokslui, bandant apibūdinti toje pačioje kalboje pastebimus lokalius skirtumus – Antano Baranausko, Kazimiero Jauniaus tekstuose. Ar kalba išsiskaido į tarmes ir patarmes, ar atvirksčiai – kalba formuojasi artimais, bet kiek skirtingais pavidalais; greičiausiai kartu vyksta abeji procesai.

Tarmių ir patarmių daugiau ar mažiau turi kiekviena kalba. Lietuvių kalbos palyginti nedideliame plote būta itin intensyvios tarmių ir patarmių kaitos. Lietuvos valstybės plotas turi keturiolika kalbinių plotų, penki tenka žemaičiams, devyni aukštaičiams. Žemaičių tarminis susiskirstymas tankiausias. Unikalu, kad Lietuvoje iki šiol išliko tiek daug kalbinių skirtybių, nors jau ir nykstančių. Pagal kalbinius išteklius Lietuva galėjo (turėjo) būti didelė, kur kas didesnė. Kalbininkų nuomone, tarp ryškiausių aukštaičių ir ryškiausių žemaičių kalbiniai skirtumai nemenkesni nei tarp artimų slavų kalbų. Tarmė yra kalba; galima ir taip sakyti, jei jai pakanka savitų ir leksikos, ir morfologijos, ir

sintaksės išteklių. Kiekviena Lietuvos tarmė vainikuota tautosakos; griežčiau tariant, visa tautosaka yra tarminė, vietinė. Žemaičiai turi ir istoriją, parašytą Simono Daukanto, ir individualios tarminės kūrybos. Dabar intensyvumas pasisukęs niveliacijos, nykimo kryptimi. Tai atitinka bendrąsias vienodėjimo, standartizacijos tendencijas

Poezija – mano tarmė, poezija – mano kalba; taip, kaip aš matau, girdžiu, suvokiu, kalbu, ištariu. Lietuvių prigimtoji kultūra gali būti vadinama *žemės kultūra*; tai kiek giliau nei agrarinė ar žemdirbių kultūra. Žemės kultūra išlieka veikli ir miestuose, kur vienaip ar kitaip susiformuoja ir skirtingos kalbos intonacijos, tarimo būdai. Bet tai ne tarmės.

Poezija yra vietinė, nes vietinė yra žmogaus sąmonė, siela. Ir pasaulio poezija siekiasi iš kurios nors vietos, svarbios patirčiai, neatskiriamai nuo kalbos. Poezija linkusi išnaudoti ir lokalius kalbos skirtumus, niuansus. Poezija mėgsta ir nuošales, ieško ten, kas dar neištrypta, kur retesni augalai, archajiškesnis žemės reljefas. Jei kalbą įsivaizduosime kaip kurios nors šalies kraštovaizdį, tai matysime ir pagrindinius kelius, ir šalikeles, ir miško takelius, įdirbtą žemę ir plotus, kur viskas, kas auga, auga savaime. Pagrindinius kelius atitinka bendrinė kalba, kurios labai priimami ją ginantys, saugantys, puoselėjantys įstatymai. Šalikeles, miško takelius – krašto tarmės, daug kuo lėmusios krašto būdą, kraštobūdį. Viskas vietos žmonių pavadinta – upė ir ežeras, miškas ir pieva, kalnas ir kalva. Viskam suteikti masteliai – didelio ir mažo, aukšto ir žemo, svarbaus ir nelabai. Vietovardžiai yra itin iškalbūs vietos ženklai, vietos geografija, dažnai gryna poezija.

Lietuva turi valstybinės lietuvių kalbos įstatymą – tai tikrai labai svarbu. Valstybinė yra lietuvių kalba, suprantama kaip bendrinė kalba. Ar į lietuvių kalbos valstybiškumą įeina ir tarmės? Bendrai paėmus – taip. Atskirai – lyg ir ne. Tarmės lieka privatumo zonoje. Galime tarmiškai kalbėti ir viešai, bet tokiu kalbėjimu trikdome kitus, traukiame dėmesį ne kalbėjimo turiniu, o būdu. Kartais ir dirbtinai spaudžiame tarmę eiti ten, kur ji nėra buvusi, neturi natūralių išteklių pasisakyti apie Platoną ar lazerius. Kalbos prigimtis – daugiskaitinė; kalba būna keliais savo pavidalais, būdais. Tarmės – kalbos iš tarimo, sakymo, pirminio bendravimo. Tarmė – vietos kalba, mažesnės ar didesnės vietos, paprastai ribojamos natūralių gamtos riboženklių: miško, upės, pelkės, kelio, kalno. Ilgainiui tos ribos pakinta, pakinta ir tarmių ribos, ne visad jos lengvai nustatomos ir pagal kalbos mokslo tyrimus, dėsningumus. Patys žmonės tarmę junta, skiria savuosius ir kalbančius kitaip, kitaip ir tuos pačius žodžius ištariančius. Priebalsių tarimo įvairovė mažesnė, įvairuoja balsiai, labiausiai dvibalsiai. Žemaičiai vieni kitus atpažįsta iš *duonos*, *pieno*, *mėsos* tarimo. Tarmės yra kaimo kalbos; kalbos žmonių, gyvenančių ant žemės ir iš žemės. Gyventi reiškia ir pavadinti, duoti vardus visam, su kuo gyveni, susitinki, bendrauji. Kalba tarpsta prie pat augmenų, daiktų šaknų. Pasirodo ištariamam žodžiu, kai daiktas, reiškinys, veiksmas ilgai lytomas kūnu, rankomis, žvilgsniu, kai girdimas. Tarmės prigimtis – jutiminė, pavadinama tai, kas kuriuo nors būdu palytima. Jutiminė kalba išlaiko prigimtinį jaukumą, savumą, minkštumą. Tarmiškai kalbantis žmogus *yanamie*, jei ir kitur. Bet visa krūtine tarmė alsuoja tik savo vietoje, tarp savo žmonių, kuriems nuo pat kūdikystės, nuo pirmųjų žodžių yra sava. Dar daugiau – vienintelė, persmelkianti visa, kas patenka į akiratį. Tarmė turi daug daiktų, augalų, veikslių, judesių, ji tiršta, konkreti, kartais ir klampi, aplipusi moliu, žemėmis. Apie bendrinę tautos kalbą sakome, kad ji yra *gimtoji*, tarmė ją turintiems yra *prigimtoji*.

Tarmė taria šeimą, gentį, giminę. Formuojantis tautai, formuojasi ir bendra tautos

kalba, bendrinė kalba. Bendrinė kalba susidarinėja kaip rašto kalba. Tarmės pamatas – tarimas, sakymas, kalbėjimas. Bendrinės kalbos pamatas – raštas, kreipimasis į žmones, į pasaulį raštu. Negalime tiksliai pasakyti, iš kurios tarmės, juolab patarmės, yra kilęs Martynas Mažvydas, pradėjęs lietuvių rašomosios kalbos istoriją. Neabejotinai siekta bendros kalbos, suprantamos didesniai skaičiui žmonių. Tos intuityvaus, spontaniško bendrinimo pastangos būdingos visam devynioliktam amžiui, taip pat ir žemaičiams, ir kalbos požiūriu atskiriausiems lietuviams. Dažnai pabrėžiama, kad Maironis nenorėjęs būti laikomas žemaičiu; problema gilesnė, Maironis ir kalba kūrė, vienijo Lietuvą, jautėsi esąs lietuvis, Lietuvos poetas. Jo poezijoje vis mažėjo žemaitiškų, nors vasaromis vis sukdamo į žemaičių pusę, lankė kalnus, upes, sodybas. Lietuviams gyvas kultūros reikalas buvo kurtis bendrinę kalbą. Kalbos mokslas ir teoriniu, ir praktiniu lygmeniu jau galėjo tą programą vykdyti, pateikti lietuviams lietuviškai parašytą gramatiką. Jono Jablonskio įnašas čia itin svarbus. Jis gerai suprato, kad bendrinei lietuvių kalbai kurtis labai svarbi literatūros parama. Pajutęs Žemaitės kalbos gyvumą, turtingumą, redaguodamas siekė tą gyvą kalbos sruvimą nukreipti bendrinės kalbos vaga. Žemaitės raštuose itin daug *frazeologizmų*. Per šį seną kalbos reiškinį, kai perkeltinės reikšmės susiformuoja iš dažniausiai vartojamų žodžių, teka pirminė poezijos dvasia, dar neišsiskyrusi iš kalbos. Galima matyti, kaip tarmėje poezija tarsi sukasi savo pirmuosius lizdus, kaip apeidinėja *širdį*, kuri laiką vieną dažniausių lietuvių kalbos žodžių. Tik keli Žemaitės frazeologiniai *širdies* junginiai: „... širdis atsigavo“; „... įmano širdį atiduoti!“; „...širdį tik gildo“; „... širdis sudrebėjo“; „... ar sukrutino širdį?“; „širdis virte verda“.

Be žmonių valios kalbos daugiskaita nesuteka į vieną vagą. Tą kalbos bendrinimo valią labiausiai vykdo literatūra, poezija. Literatūra yra kalbos menas; labiausiai toks menas yra poezija, kalboje tiesiog aptinkanti savo galimybes. Kiekviena kalba formuojasi visa žmogiškojo pasaulio aprėptimi; tai visuminei aprėptčiai priklauso ir poetinis matmuo, trimatė žmogaus erdvė poezija yra visa persmelkiantis matas.

Nors XIX amžiaus lietuvių poezija juda bendrinės kalbos linkme, išlieka ir tarminės kūrybos. Vienas didžiųjų lietuvių poetinės kultūros paminklų – „Anykščių šilelis“ Antano Baranausko pirmiausia parašytas aukštaičių tarme, perrašytas, kalbą bendrinant, bet ir patiriant neišvengiamų nuostolių. Daugiausia su tarme susijusios poezijos XIX a. turi žemaičiai. Dionizas Poška, vienas universaliausių XIX a. lietuvių kultūros žmonių, poetas, žodynininkas, mitologas, savo „Lietuvių, lenkų ir lotynų kalbų žodynui“ rinko ir teikė *poetines iliustracijas*, rinko iš liaudies dainų, vertė iš poezijos, kūrė pats. Pavyzdžiui, prie *laiko, gadynės* tokia žemaitiška iliustracija: „Tai ne su vysu dar blogas gadines, / kad jira Dūnas, norint awazines.“ Prie *pasturgalio, subinės*: „Wys tau Lusu Subinele / Kada tawa ijr Trobele.“ Dionizo Poškos toli pažengta – kūrybiškai versta, kalboj, jos tarminėse lytyse regėtas pasaulis, jis vertintas pagal žmogiškosios savivertės, savo, savųjų branginimą. *Granica – rubežis*; verčiama iš lenkų, iš Naruševičiaus satyros, bet kaip verčiama, kiek žemaičių tarmės alsavimo, grubumo, statumo. Originalas: „i dla tego iedynie iez’dz’il za Granicę / aby przywiozl do Domu modne rękawice.“ Vertimas: „Diel to tiktay walkiojos po swetimas Szales, / kad Parwesztu ing Numus gražies Pyrsztinales.“ Tas *rubežis, užrubežis* žemaičiui yra *svetimos šalys*; koks rimas: *šalys – pirštinalės*. Žemaičių tarme rašto yra daugiau nei kitomis lietuvių kalbos tarmėmis. Ši tarmė ir toliau nuo bendrinės lietuvių kalbos: geru tekstu ji gali sudaryti ir atskiros kalbos išpūdį. Tik negalima perkrauti barbarizmais, svetimžodžiais, kurių nenormintos, netvarkytos tarmės turi kur kas daugiau nei bendrinė kalba. Pajusti tarmės sintaksę – sunkiausia, bet gal ir

svarbiausia. Lietuvių bendrinei kalbai reikia sintaksinių ryšių plėtimo, sakinių mankštos.

Rašyti tarmiškai, eiliuoti ir net rimuoti yra viena, o mokėti pasiremti tarmės ištekiais, rašant bendrine kalba, – kita. Tikriausiai tai sunkesnis kelias, kuriuo einant reikia laikytis bendrinės kalbos dėsnių, bet jų veikimo galimybes plėsti tuo, ką duoda tarmė – retesnę žodį, sąskambį. Retais atvejais struktūrą – kaip Marcelijaus Martinaičio „Kukučio baladėse“ ar „Atmintyse“. Romualdas Granauskas apsakyme „Jedzė“ parašė sakinį „Palieкта namuos keistai kaip bažnyčioj“ ir pratęsė žemaičiuose dar gajos reliktinės (atematinės) veiksmožodžio formos gyvybę. Krašto, dzūkų tarmės jausmą turėjo Stasys Stacevičius – negalėjo sugalvoti moteriškosios *žaltės* (puikūs šio pavadinimo eilėraščiai), kur nors, gal ir pačiame Gudakiemyje, buvo išgirdęs. Iš jaunesnių poetų, man atrodo, tarmės pasisemti sekasi Donatui Petrošiui iš Bijotų, Dionizo Poškos krašto. Gal neatsitiktinai jis taip kabinasi už savitesnio laiko įvardijimo. Lyg kokį nepasitikėjimą iš pradžių kėlė jo „Aoristas“ (knygos pavadinimas), išgirstas iš istorinės gramatikos, reiškiantis neapibrėžtą, beribį laiką. Jei buvo, yra, jei yra, tai ir bus. Bet galima užčiuopti to *aoristo* ryšį ir su žemaičių daugkartiniu laiku su *liuob, liūb*: „Frazeologijos žodynas“ pateikia patikimą pavyzdį iš Lenkimų (Skuodo rajonas): „Nors žemės apačia, vis tiek liuob gaus“. *Žemės apačia* – sunkiai, vos įmanomai, bet gaudavo.

Tarmę turi tik tas, kas ją turi iš prigimties. Tik tas gali pajusti ir tarmės poetines galimybes. Bendrinė kalba yra išmokstama. Iš prigimties niekas nekalba bendrine lietuvių kalba. Iš tarmės, su gyvu tarmės jautimu į bendrinę kalbą ateinantys rašytojai turi galimybių ir kalbinį bendrumą kiek keisti, atnaujinti, lyg įlieti šviežio kraujo.

Civilizacija veikia ir techniškai galingos melioracijos principu. Tiesia greitkelius, autostradas, kurių nepereina nei ežiukai, nei kurmiai, neperropoja nei boružės. Civilizacija didina armenis, agroūkius, naikina laukų ir laukelių ribas, atskirus medžius, akmenis. Dabar jau prieiname laiką, kai suvokiame būtinybę civilizacinę melioraciją stabdyti. Europa pasiryžusi saugoti retų augalų augimvietes, netgi šlapynes, natūraliai drėgnas, pelkėtas vietas, didesnes pelkes. Tarmė yra nemelioruota kalba, bet tol, kol ji yra savo vietoje, kol ja kalba vietiniai žmonės. Jų, deja, vis mažiau. Jei kurioje nors vietoje nebėra vietinių žmonių, nebėra ir tos vietos kalbos. Gal liko jos tekstų, gal dainų, pasakų. Bet iš užrašytų tekstų žodžio kelias į literatūrą, poeziją nebėra toks gyvas.

Poezija, išauganti iš tarmės, kartais išsaugo tai, ko kitaip išsaugoti nepavyktų.